

Тилекеева Б.С., Арзыматов Т.А.

КЫРГЫЗСТАНДЫН САЛЫК ТУТУМУНУН ЗАМАНБАП АБАЛЫ

Тилекеева Б.С., Арзыматов Т.А.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ КЫРГЫЗСТАНА

B. Tilekeeva, T. Arzymatov

THE CURRENT STATE OF THE TAX SYSTEM IN KYRGYZSTAN

УДК: 336.02 (575.2)

Макалада Кыргызстандын салык тутуму каралган. Азыркы учурда салыктар мамлекеттик бюджетти толтуруучу негизги инструмент болуп саналары баарыбызга белгилүү. Өлкөнүн салык тутуму, заманбап абалы жана аларды талдоо макаланын негизи болуп эсептелет. Анын себеби салык тутуму бир абалда болуусу шарт эместигине жана жаңылангыч, толукталып, жакшыртып туруу зарылдыгына байланыштуу. Мамлекетибиздин салык тутумун жакшыртуу максатында аны чет өлкөдөгү салык тутумунун колдонулушун өздөштүрүү да макала каралган. Өлкөбүздүн салык тутумунда эмне болуп жаткандыгын билүү үчүн, өлкөбүздүн ЕАББ бажы биримдигине кабыл алынгандан кийин жалпы мамлекеттик жана жергиликтүү салыктардан түшкөн салыктык кирешелерди талдоо жана сандар менен таблицалар макалада келтирилген. Мыйзамдар менен белгиленген салыктардын, жыйымдардын жыйындысы белгилүү критерийлер, белгилер жана өзгөчө сапаттары боюнча топторго бөлүнөрү да каралган.

Негизги сөздөр: салык тутуму, мамлекеттик салыктар, жергиликтүү салыктар, кыйыр салыктар, атайын салыктар, режим, майнинг.

В статье рассмотрена налоговая система Кыргызстана. Всем известно налоги являются важным инструментом в пополнении государственного бюджета. Основами данной статьи являются структура, современное состояние и анализ налоговой системы Кыргызской Республики. Причиной этому являются то обстоятельство, что налоговая система не должна быть статичной. А должна быть гибкой, подвижной и меняться, обновляться и совершенствоваться по мере возможности. В статье также приведен зарубежный опыт применения налоговых систем. Для того чтобы узнать новшества и состояния налоговой системы в статье рассмотрели, проанализировали и привели таблицы и цифры налоговых поступлений от общегосударственных и местных налогов после вступления нашей страны в таможенный союз ЕЭАС. А также рассмотрены отмеченные с определенными критериями и поделенные на части законом налоги, сборы. В статье приведены зарубежные опыты применения специальных налоговых режимов на примере налога на майнинг и сделаны выводы и предложения.

Ключевые слова: налоговая система, государственные налоги, местные налоги, косвенные налоги, специальные налоги, режим, майнинг.

The article discusses the tax of Kyrgyzstan. Everyone knows taxes are an important tool for replenishing the state budget. The basis of this article is the structure the current state of the analysis of the tax system of the analysis of the tax system of the Kyrgyz Republic. The reason for this is the fact that the tax system should not be static. And it should be flexible, mobile and change, update and improve as far as possible. The article also provides foreign experience in the application of tax systems. In order to find out the innovation of the state of the system, the article reviewed and analyzed the figures given in the tables of the tax revenues from national and local taxes after our country's entry into the customs union of the EAEU. And also consider marked with certain criteria and divided into parts by law taxes and fees.

Key words: tax system, state taxes, local taxes, indirect taxes, special taxes, regime, mining.

Ар бир өлкө өз алдынча салык тутумун өз алдынча курайт, бирок башка өлкөлөрдө иштелип чыккан салык схемаларын колдонсо да болот, Ошол эле учурда өлкөнүн тарыхый жана социалдык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн, калктын менталитетин, өлкөдөгү саясий жана экономикалык кырдаалды эске алуу зарыл. Терен негизделип түзүлгөн салык тутуму гана улуттук экономиканын жана жалпы мамлекеттин натыйжалуу иштешин камсыз кылууга жөндөмдүү. Салык тутумундагы кемчиликтер коомдо жана мамлекетте болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн айырмачылыгына алып келет. Натыйжада, натыйжасыз иштеп жаткан салык тутуму мамлекеттин жана анын аймактык субъектеринин экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн жолтоосу болуп, салык төлөөчүлөрдүн жалпы нааразычылыгын жаратат.

Негизинен Батыштын моделдеринен көчүрүлүп алынган Кыргыз Республикасынын салык салуусу, аны экономикалык турмуштун чындыгы менен байланыштырууга аракет кылганы менен, оор жана татаал болуп чыкты. Ошол эле учурда, белгилүү болгондой, салык тутумун түзүүнүн эң маанилүү принциптери жөнөкөйлүк жана тактык, бул коомдун көпчүлүк мүчөлөрү үчүн алгылыктуу өзүм билемдик менен чечмелөөгө жол бербейт. Бүгүнкү күндө салык басымын олуттуу күчөтүү же алсыратуу реалдуу эмес. Салыктык басымдын өсүшү өндүрүштүн андан ары кыскарышына же көмүскө экономикага кетишине, демек, салыктык кирешелердин төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. Салык чогултууну жакшыртуу көйгөйү чечилмейинче, салык жүгүн жеңилдетүү мүмкүн эмес. Бүгүнкү күндө мамлекеттик казынага түшкөн салыктардын суммасынын чегинде, алардын стимулдаштыруучу ролун күчөтүү, товар өндүрүүчүгө тоскоолдук жаратып, анын инвестициялардын жана материалдык өндүрүштүн өсүшүнө жана анын кеңейишине болгон кызыгуусун төмөндөтүп жаткан элементтерди алсыратуу маанилүү. Салык тутуму, салык салуу чөйрөсүндө түптөлгөн коомдук мамилелердин укуктук ченемдери менен жөнгө салынган, белгилүү бир принциптерге негизделген тутумду билдирет [1]. Бардык элдик чарбанын натыйжалуу иш жүргүзүүсү салык салуу канчалык туура түзүлгөнүнөн көз каранды.

Салыштырмалуу Улуу Британиянын салык тутуму эки деңгээлдүү: жалпы мамлекеттик жана жергиликтүү салыктардан турат. Жалпы мамлекеттик салыктар салыктык түшүүлөрдүн 90%ын берет. Улуу

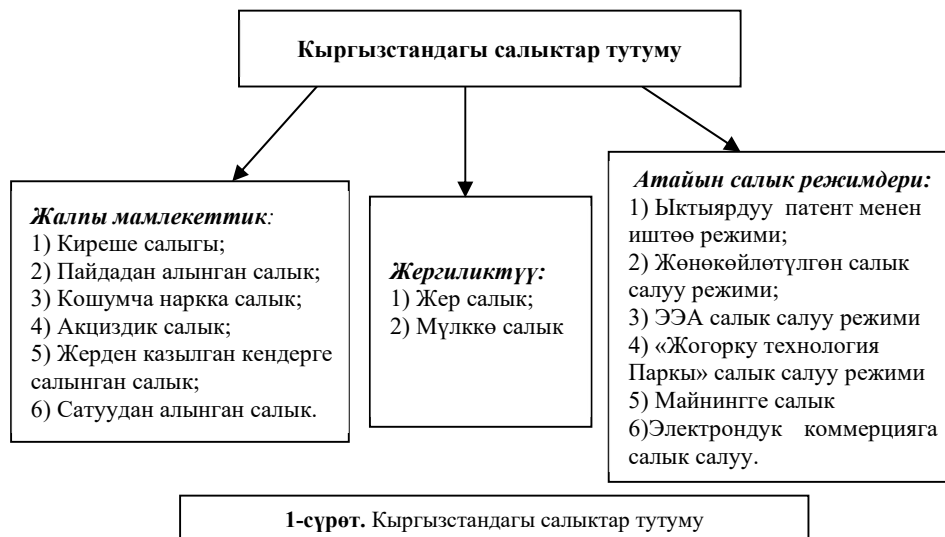
Британияда кирешени анын булагына (айлык акы, дивиденддер, рента ж.б.) жараша шедулдарга бөлүүнү болжогон киреше салыгын түзүүнүн шедулярдык формасы кабыл алынган. Кыйыр салыктардын арасында башкы орунду кошумча нарк салыгы ээлейт, анын чени 17,5% ды түзөт. Негизин мүлккө салык салуу түзгөн (Кыргызстандын жергиликтүү салык тутумуна окшоштугу) жергиликтүү салыктардын үлүшүнө салыктык кирешелердин 10%ы гана туура келет. Муниципалитет жергиликтүү муктаждыктарга башка салыктарды да белгилеши мүмкүн. Ар бир графтыкта жергиликтүү жыйымдардын өзүнүн тизмеги бар. Өлкөнүн салык тутумунун ишин башкаруу жана жөнгө алуу менен башкы өкмөттүк орган – Казыналык органынан иштейт. Салыктардын көптүгүндө өнүккөн өлкөлөрдүн өкмөттөрү аларды оптималдаштырууга умтулушат. Бардык өлкөлөр үчүн борбордук бюджетке алынган салыктардын басымдуулугу, жана жергиликтүү салыктардын баш ийүүчүлүк абалы мүнөздүү. Бирок ошол эле мезгилде, шаардаштырууну өнүктүрүү жергиликтүү бюджеттердин кирешелеринин тезде-тилген өсүшүнө алып келет, ошондуктан жалпы мамлекеттик караганда, жергиликтүү салыктар кыйла бат темп менен өсүүдө.

Кыргыз Республикасынын салык тутуму ХХ кылымдын 20-жылдарындагы Россиянын тажрыйбасын жана салык салуунун көп кылымдуу өнүгүү процессинен өткөн өлкөлөрдүн тажрыйбаларын эске алуу менен иштелип чыккан. Базар экономиканын талаптарына негизделген салык тутуму төмөнкүлөрдү көздөйт:

- бюджетке кирешелердин толук жана өз убагындагы мобилизациясын камсыз кылуу, антпесе мамлекеттин социалдык-экономикалык саясатын жүргүзүү мүмкүн эмес;

- калктын ар кандай топторунун кирешелерин түзүү жана кайрадан бөлүштүрүү өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, жалпы жана чарбачылыктын айрым чөйрөлөрү боюнча өндүрүштү жана керектөөлөрдү жөнгө салуу үчүн шарттарды түзүү. Ушундан улам, салыктардын суммасын эсептөөдө катачылыктар пайда болуп, «ашыкча» чегерилген суммаларды даттанууда жана кайтарып берүүдө жеңилдиктер пайда болуп жатат, натыйжада салыктар жана жыйымдар боюнча мыйзам актыларынын бардык орду толгус күмөндөрү, карамакаршылыктары жана түшүнүксүздүктөрү салык төлөөчүнүн пайдасына чечмеленгени көмөктөшөт [2]. Адистердин жана салык төлөөчүлөрдүн көпчүлүк даттануулары кошумча нарк салыгынан (КНС), тагыраагы, аны эсептөө усулдарынын жеткиликсиздигинен улам келип чыгууда. «Киргизилген» КНС менен бир нече жолу чегерүү манипуляциялардын мүмкүнчүлүгүн жөнгө салуу үчүн көзөмөл органдардын салык мыйзамдарына чектөөчү тынымсыз жоболорду киргизүүгө болгон аракеттери менен аяктайт [3].

1-сүрөттө Кыргызстандын салык тутуму үч бөлүктөн тураары көрсөтүлгөн. Биринчи бөлүктү жалпы мамлекеттик салыктар түзөт, экинчиси жергиликтүү салыктар [4]. Ал эми үчүнчү бөлүк атайын салык режимдери. Баса кетсек, атайын салык режиминдеги электрондук коммерцияга салык салуу 2022-жылдан баштап иштей баштады.

Мындан тышкары, Кыргыз Республикасынын 2020-жылдын 1-августундагы Мыйзамына ылайык, Майнинг тармагында иш алып барган субъекттер үчүн атайын салык режимин киргизилген (КРСКнын 396-403-статьялары). Майнинг иши - бөлүштүрүлгөн реестрге (алдын-ала аныкталган эрежелер жана принциптер боюнча) колдонуучулардын ортосундагы бү-

түмдөр жөнүндө үзгүлтүксүз маалыматты талап кылган маалыматтарды киргизүү менен бүтүм блокторунун (блокчейн) реестринин иштешин камсыз кылган, үзгүлтүксүз электр менен камсыздоону талап кылган, программалык камсыздоону жана эсептөө операцияларын жүргүзүү болуп саналат.

Бул ишти жүзөгө ашырууда уюмдар жана жеке

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 3, 2022

ишкерлер киреше салыгынын, салык салынуучу берүүлөргө КНСтин жана сатуудан алынуучу салыктын ордуна майнинг салыгын төлөөгө милдеттүү. Майнинг үчүн салыктык база болуп майнинг учурунда керектелген электр энергиясы үчүн алынуучу сумма эсептелет, анын ичинде КНС жана сатуу салыгы бар. Салыктын чени 15 пайыз деп белгиленди. Салык мезгили бир календардык айды түзөт.

Дүйнөдөгү криптовалютага салыктын талдоосу төмөнкүлөрдү көрсөттү:

- Австралияда криптовалюталар санариптик активдерди колдонуучулар капиталдык киреше салыгын төлөөгө тийиш болгон менчиктин бир түрү деп эсептелет [5];
- Жаңы Зеландиянын регуляторлору санариптик активдер рыногуна салык салуу боюнча ченемдик укуктук базаны өркүндөтүү үстүндө иштеп жатышат;
- Түштүк Кореяда регуляторлор криптовалюталар

менен операцияларга киреше салыгын киргизүүнү көздөп жатышат, жөнгө салуучулар биткойнго жана башка монеталарга салыкты 20% (2020-ж. июль айынын ортосунан баштап) коюуну сунушташат.

• АКШдагы криптовалюталар менчик деп таанылат. Америкалык крипто-жамааттын мүчөлөрү үчүн салык төлөмдөрүнүн суммасы санариптик активдер менен операциялардын көлөмүнө жараша эсептелет. Мисалы, 9700 долларга чейинки транзакциялар үчүн колдонуучу 10% салык төлөшү керек болот. Киреше 400 доллардан ашып кетсе, майнинг тармагынан алынуучу салык алынат. Ал үчүн жеке ишкерге 15,3% салык чени колдонулат. Өлкөбүздүн салык тутумунда эмне болуп жаткандыгын билүү үчүн, өлкөбүздүн ЕАББ бажы биримдигине кабыл алынгандан кийин жалпы мамлекеттик салыктардан түшкөн салыктык кирешелерди талдайбыз.

1-таблица

Жалпы мамлекеттик салыктардын 5 жыл аралыгындагы келип түшүүлөрү

№	Аталышы	2016-жыл	2017-жыл	2018-жыл	2019-жыл	2020-жыл
1.	Киреше салыгы	8552,0	9174,2	10005,3	10623,9	10515,9
2.	Пайызы	92,5%	96,4%	98,4%	101,0%	97,0%
3.	Пайдадан салык	3454,0	4053,3	4505,4	5770,7	4926,3
	Пайызы	65,6%	83,4%	92,2%	106,4%	103,8%
4.	Жер байлыгына салыктар	880,5	1183,9	1416,1	1682,4	2227,0
	Пайызы	92,4%	101,9%	107,2%	103,2%	103,4%
5.	КНС (ички)	11942,3	12560,1	11885,2	12091,7	10654,0
	Пайызы	100,8%	96,1%	86,0%	95,5%	93,6%
6.	КНС (сырткы)	12060,6	15142,5	17933,4	17957,2	17411,9
	Пайызы	83,8%	88,6%	101,3%	96,0%	99,4%
7.	Сатуудан салык	6013,6	4038,8	4283,5	4216,0	3782,1
	Пайызы	85,4%	97,3%	95,1%	89,35%	94,2%

1-таблицадагы сандар Кыргызстандын салык кызматынын сайтынан алынган. 1-таблицада көрүнүп тургандай жалпы мамлекеттик салыктардын 5 жыл аралыгындагы келип түшүүлөрү толук аткарылган эмес. Айтсак, пайдадан салык 5 жыл аралыгында өсүү динамикага ээ болгон 65,6% (2016-ж.) 103,8%га [6] (2020-ж.) чейин көп чогулган. Жана жер байлыгынан

салыктарынан 92,4% 2016-ж.), 103,4%га (2020-ж.) чейин өсүү динамикасына ээ болгон. Салыктын башка түрлөрүнөн дээрлик келип түшүү пландары 100%га аткарылбай келген. Себептери көп, бирок негизги себептери 2015-ж. өлкөбүздүн ЕАББ бажы биримдигине киргенибизге, саясий политикага жана Covid -19 пандемиясына байланыштуу.

2-таблица

Жергиликтүү салыктардын 5 жыл аралыгындагы келип түшүүлөрү

№	Аталышы	2016-жыл	2017-жыл	2018-жыл	2019-жыл	2020-жыл
1.	Жер салыгы	990,2	1052,2	1128,1	1228,2	1122,7
	Пайызы	105,9	108,0	104,4	111,3	99,1
2.	Кыймылсыз мүлк салыгы	708,0	765,9	838,2	878,4	896,5
	Пайызы	102,9	106,6	107,7	107,5	104,3
3.	Кыймылдуу мүлк салыгы	796,5	807,0	843,6	843,0	784,5
		113,3	109,3	109,7	104,4	88,9

2-таблицадагы жергиликтүү салыктардын 5 жыл аралыгындагы келип түшүүлөрүн талдасак, кыймылсыз мүлк салыгынын пландан ашыкча аткарылганы көрүнүп турат. Алсак, 2016-жылы кыймылсыз мүлк салыгы 708,0 млн.сом чогулса, 2020-жылы салыктын саны 896,5 млн.сомго (188,5 млн.сомго көп) өскөн. Жер салыгы 2016-жылы 990,2 млн. сом чогулуп, ал эми 2020-жылы саны 1122,7 млн. сомго (132,5 млн. сомго көп) өскөн.

Мыйзамдар менен белгиленген салыктардын, жыйымдардын, алымдардын жана башка төлөмдөрдүн бардык жыйындысы белгилүү критерийлер, белгилер жана өзгөчө сапаттары боюнча топторго бөлүнөт. Салык салуу жана алуу ыкмасы боюнча салыктар *түз* жана *кыйыр* деп бөлүнөт [4].

Кыйыр салыктар ушул салыктар салынган товарга жана кызматка суроо-талаптын ийкемдүүлүк даражасына жараша акыркы керектөөчүгө которулат. Суроо-талаптын ийкемдүүлүгү канчалык аз болсо, салыктын ошончолук көп бөлүгү керектөөчүгө жүктөлөт. Сунуштун ийкемдүүлүгү канчалык аз болсо, салыктын ошончолук аз бөлүгү керектөөчүгө жүктөлөт, ал эми көбү пайданын эсебинен төлөнөт. Узак мөөнөттүү планда сунуштун ийкемдүүлүгү өсөт, жана керектөөчүгө кыйыр салыктардын ошончолук көп бөлүгү жүктөлөт. Салык тутумунун түзүмүндө чогултулган түз салыктардын саны эки эсе көп болсо да, кыйыр салыктар дээрлик эки эсе басымдуулук кылат. Бирок, артыкчылык менен катар, кыйыр салыктардын дагы кемчиликтери бар, аларды эске алуу керек. Белгилей кетүүчү жагдай, Кыргызстандын салык тутумунда кыйыр салыктар калктын жакыр катмарына эң оор жүк болуп саналат. Бул алардын негизги кемчилиги, алар керектөөчүнүн төлөө мүмкүнчүлүгүнө тескери пропорционалдуу. Ошондой эле, кыйыр салыктар базар экономикасына терс таасирин тийгизген жана ишкерлердин кызыкчылыгына каршы келген чыгымдардын инфляциясынын себеби болуп саналат. Натыйжалуу салык тутумун иштеп чыгууда илимий ой жүгүртүүсү узак жолду басып өткөн экономисттер төмөнкү эки талапка өзгөчө көңүл бурушкан:

1. Салык тутуму үнөмдүү болушу керек жана ресурстарды натыйжалуу бөлүштүрүүгө тоскоол болбо-

шу керек. Салыктарды экономикалык базарларда чечим кабыл алууга таасирин тийгизбей тургандай кылып тандап алуу керек. Салык тутумуна “керексиз түйшүктөрдү” жүктөгөн кийлигишүүлөрдү минималдаштыруу керек.

2. Ар түрдүү жеке адамдарга ылайыктуу мамиле жасоодо салык тутуму адилеттүү болушу керек, башкача айтканда, бардык төлөөчүлөргө бирдей мамиле жасалышы керек. Салык тутумун оптималдуу абалга келтирүүгө мүмкүнчүлүк берген шаймандардын бири - кыйыр салык салуу болуп саналат.

Демек, салык тутуму Кыргызстандын экономикасынын ажырагыс бөлүгү болгондуктан, татаал түзүлүшкө ээ, бирок ошол эле учурда анын элементтери барган сайын бири-бирине айкалышып, так чектерин бузуп жатышат. Кыска мөөнөттө салык тутумун өркүндөтүү боюнча иш салык чөйрөсүндөгү мамилелерди гармонияга келтирүүгө багытталууга тийиш. Ошондой эле, Кыргызстандын мамлекеттик саясаты салык тутумунун инструменттерин элдин жыргалчылыгын жогорулатуу жана улуттук экономиканын туруктуу өсүшүн камсыз кылуу максатында колдонууга багытталууга тийиш экендигин белгилей кетүү зарыл.

Адабияттар:

1. Тедеев А.А., Парыгина В.А. Налоги и налогообложение. / Учебное пособие. - М.: Издательство: Эксмо-Пресс, 2007.
2. Пансков В.Г. Налог и налогообложение: теория и опыт: Учебное пособия для бакалавров: - 3-е изд. - М.: Юрайт, 2012. - С. 24.
3. Мандрощенко О.В. Налоговые аспекты инвестиционной деятельности организаций. [Электронный ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/n/i-byudzhnet-napolnit-i-investorov-ne-otrugnut/viewer>
4. Есеналиева Б.Б., Тилекеева Б.С. Салык жана салык салуу. Окуу китеби. - Бишкек, 2021.
5. Тилекеева Б.С. Кыргызстандагы салык тутумунун трансформациясы коомдун экономикалык өнүгүүсүнүн фактору катары. / Евразиялык илимий бирикме журналы. - М., 2021. (каторулган).
6. www.sti.gov.kg
7. Тилекеева Б.С. Проблемы налога на добавленную стоимость и пути их совершенствования. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2015. №. 3. С. 31-34